

PİR SULTAN ABDAL'IN DEYİŞLERİNDE ANİMİZMİN ve İSLÂMİYET ÖNCESİ
ESKİ TÜRK İNANÇLARININ İZLERİ

Gülseren ÖZDEMİR*

ÖZET

Bu bildiride Türk edebiyatının önemli yapı taşlarından biri olan, başta Anadolu olmak üzere geniş bir coğrafyada tanınan, yaşamı ve kişiliğiyle halkın dilinde efsaneye dönüşmüş ve Alevi-Bektaşî edebiyatının -Alevilerce ulu sayılan- yedi büyük şairinden biri olan Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde görülen animizm etkileri üzerinde durulacaktır.

Pir Sultan deyişlerinde, Alevi-Bektaşî kültürü ve inançlarıyla temellenmiş tasarlanmış ideal dünyanın lideri olan “Şah'ın/Mehdî”nin başka bir bedene geçme yoluyla zaman ve mekân değiştirmesi ve “sâhib-zamân” olması motifi başta olmak üzere; yaşayan ya da cisminden kurtulup manevî âleme göçmüş, ruhu sonsuza kadar var olacak olan kutlu şahısların -özellikle de Hacı Bektaş Veli'nin- çeşitli hayvan donlarına girebilmesi ve kendilerinden yardım bekleyen, aman dileyen Hak dostlarına yardıma gidebilmesi gibi özellikler çok sık görülür. Bu önemli unsurlar söz konusu deyişlerde, insanlık tarihinin bilinen en eski inanç sistemlerinden olan, “canlılık” veya “ruhçuluk” olarak tanımlanan; ölenlerin ruhlarının tamamen yok olmayıp bunların yaşayanlar üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilerinin bulunduğu anlayışını, doğadaki bütün unsurların canlılığını ve tenasühü esas alan animizmin ve Türklerin animizm sonrası benimsemiş olduğu inançların etkisi olduğunu göstermektedir. Bildiride öncelikle animizm hakkında kısaca bilgi verilecek, daha sonra bu inanç sisteminin Pir Sultan Abdal'ın şiirlerine eski Türk inançları yoluyla geçen etkileri, karşılaştırma yöntemiyle ve başta tenasüh ve don değiştirme kavramları irdelenerek tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pir Sultan Abdal, animizm, tenasüh, don değiştirme, atalar kültü, tabiat kültleri

* E.Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir.

THE PRINTS of ANIMISM and THE PRE-ISLAMIC ANCIENT TURKIC
BELIEFS ON PIR SULTAN ABDAL'S POEMS

ABSTRACT

Pir Sultan Abdal is a poet, who has an important place in the Turkish literature. He has been known worldwide but especially in Turkey and the Middle Anatolia. His life and humanity was made legendary by Turkish people. He has been one of the seven major poets in the literature of Alevi-Bektaşî, whom were considered as holy by Alevis and Bektaşîs. In this paper, the effects of animism on Pir Sultan Abdal's poems is tried to be analyzed.

In Abdal's folk poems, there is an optimum world, which was idealized and based upon the beliefs and culture of Alevi-Bektaşî. "Şah" or "Mehdi", who is the leader of this optimum world, has the ability to change the history and locality of his own and become the head of time via reincarnation in these folk poems. Both the alive or the dead holy people, whose spirit became eternal such as Hacı Bektaş Veli, can transform their bodies to various animal bodies. And those people can help to the people still in this world, who are believed and loved in God and are oppressed. These themes prove the effects of animism that is one of the familiar oldest beliefs of the history of mankind on Pir Sultan's folk poems. Animism believes to the fact that everything in nature has a soul. According to animism, souls of dead people don't disappear forever, instead those souls are remained to affect the alive ones in a positive or negative manner. Animism is based on the reincarnation and liveliness of all elements in nature. These beliefs in animism and those one which were adopted by Turks in post-animism period are resembled to the above mentioned themes in the folk poems of Pir Sultan Abdal. In this paper, I would first like to provide the definition of animism and then I like to point out the effects of animism which are identified via ancient beliefs Turkic on folk poems of Pir Sultan.

Key Words: animism, reincarnation, metamorphosis, cult of ancestor, cults of nature

Dinlerin bir evrim sonucu ortaya çıktığı anlayışını savunanlar için animizm, natürizm ve totemizmden hangisinin daha önce geldiği tartışma konusu olmakla birlikte, genel kabul ilk inanç sisteminin animizm olduğu yönündedir. Bu yönde görüş bildiren araştırmacılardan biri olan "İngiliz antropolog Edward Burnette Tylor'ın 1871 senesinde ilk olarak Latince 'ruh/tin' anlamına gelen 'anima' sözcüğünden türeterek 'ruhsal varlıklara inanma' anlamında

kullandığı” (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1976: 10) animizm, insan ve tabiat arasındaki birlik ve bütünlük görüşünden doğmuştur. Animizmde doğadaki tüm varlıklar arasında bir ilişki ve bu ilişkiden doğan bir bütünlük söz konusudur. Ruhlar beden ölümünden sonra yaşamaya devam eder ve en aşağı dereceden Tanrı’ya kadar giden bir hiyerarşik yapı meydana getirirler. Böylece doğada farklı dereceden güçler ortaya çıkar.

Freud (1999: 134-161), felsefecilerin insanlık tarihini animistik dönem, dini dönem ve en son da bilimsel dönem olmak üzere üçe ayırdıklarını, birbiri ardından gelen bu üç aşamanın genel özellikleri göz önünde tutularak animizmin kendisinin henüz bir din olmadığını, ancak daha sonraki dini doğuracak ilk şartları içinde taşıdığını söyler. Animizmden sonraki evrelerde gelişmiş inanç sistemlerinden biri olan Şamanizm, animizmden önemli unsurlar taşımaktadır. İnsanlar da dahil olmak üzere varlıkların ruh bakımından değil, beden bakımından birbirlerinden ayrı olduğu görüşü bunların başında gelir. Başta Çin, Hint ve İran olmak üzere çok farklı kültürlerle temasları sonucu değişik dinlerin etkisi altında kalan Türkler, genelde animizmle temellenmiş olan Şamanist inançlara sahip olmuşlardır. “Yüzyıllarca Türk boyları arasında tutunan, her şeyin maddî ve ruhî olmak üzere iki varlıkla temsil edilmekte olduğunu açıklayan, animizm ve natürizmin esaslarına dayanarak gelişmiş, bir din olmaktan ziyade bir mezhep manzarası göstermiş olan Şamanizmde karşılıklı çarpışan, birbirine zıt iki kuvvet veya Tanrı görülür.” (Uraz, 1967: 144-145) Ruhların bedenlerini terk ettikten yani ölüm olayından sonra dünyadaki varlıklarının ortadan kalkmadığına; insanlar ve başka varlıklar üzerinde etkili olma, onlara iyilik ve kötülük yapabilme özellikleri olduğuna; kötü ruhların yer altı âlemine, iyi ruhların ise gök âlemine ait olduğuna inanılan Şamanizmde kötü ruhları kovmak amacıyla yapılan dualar ve dinî törenler oldukça fazladır.

Türkler bugün de uzun bir süre yaşam tarzı haline getirmiş oldukları Şamanizm ve bir süre kabul ettikleri Budizm ve Maniheizm etkisinden kurtulamadıklarını gösteren birçok davranış ve inancı devam ettirmektedirler. Özellikle kökeni ve tarihî gelişimi konusunda kesin bir şey söylemek zor olsa da zengin bir kültürel sentezin sonucu olan Alevi-Bektaşî kültürünün bu gelenek ve inançları daha belirgin bir şekilde yansıtması doğaldır. Elbette bu kültürde sadece animizmle temellenen Şamanist inançların değil Türklerin kabul ettikleri veya etkilendikleri başka dinlerin de tesirini görmenin mümkün olduğunu gözardı etmemek gerekir. “Hindistan kökenli Budizmin, özellikle temel inancı canlıların öldükten sonra -kutsal âlemi, ebedî mutluluğu temsil eden Nirvana’ya ulaşmaya kadar- değişik kalıplarda birçok

kez yeniden dünyaya gelmesini esas alan tenasüh inancı ile Alevi-Bektaşî kültüründeki etkisi büyük olmuştur.” (Artun, 2007).

Ruhun ölümsüz olduğu, başka varlıklara girebilmek suretiyle beden değiştirebildiği ve belli bir olgunluğa ulaşana kadar varlığını bu şekilde devam ettirebildiği; buna bağlı olarak da bütün varlıkların canlı olduğu ve doğada birbirine zıt güçler -iyi ve kötü ruhlar- bulunduğu gibi animizm kaynaklı anlayışların eski Türklerdeki Gök Tanrı inancı yanında önemli yer tutan “atalar kültü” ve “tabiat kültleri” ile olan büyük benzerliği Pir Sultan Abdal’ın deyişlerini animizmin nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır.

Bunlardan insanların “ruh” kavramını algılayışı ile bağlantılı olan, bütün ilkel dinlerde önemli yer tutan “atalar kültü” Türklerin en eski inançlarından biridir. Bu inanca göre atalar öldükten sonra ailesine yardım edebilir veya kötülük yapabilirler. Ataları unutmamak ve onlardan saygıyı eksik etmemek, onların gazabından korkmak gerekir. Daha çok ölmüş atalar için kurban sunma şeklinde bilinen bu inancın günlük yaşama yansımış birçok ayrıntısı vardır. Çünkü ölümden önce güç, yetenek ve mevki bakımından önemli olan kişi, öldükten sonra da her türlü saygıyı hak eder. Dinî kuralların, törelerin, gelenek ve göreneklerin yaşayanlarca korunup korunmaması, ataların iyiliğine veya gazabına neden olabilir. “Ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesi anlamına gelen tenasüh inancının Türkler tarafından kabul edilmesinde önemli rolü bulunan” (Ocak, 2007: 64) atalarla ilgili bu düşünüş, İslâmiyetle birlikte biraz değişmiş olsa da ortadan kalkmamış, ölmüş olan kutlu şahısların mezarlarının ziyaret edilerek onlardan yardım istenmesi şeklinde devam etmiştir. Özellikle Alevi-Bektaşî kültüründe hem yaşamakta olan hem de ölmüş olan ulu kişilerin insanlar üzerinde pozitif yahut negatif bir etkisi olduğu inancı çok güçlüdür. Bu nedenle onların öfkesine maruz kalmamaya dikkat edilir ve onlardan daima yardım dilenir.

Dünyayı Alevi-Bektaşî kültürüyle kaynaşmış bir tasavvuf inancı ile yorumlayıp anlamlandıran Pir Sultan Abdal’ın eserlerinde animizmi ve Şamanizmi andırır biçimde iyi ve kötü nitelikli doğa güçlerinin karşılığı olup, bedenlenmiş olduğu halde bu dünya ile bağlantısını koparmayın; insanlar, durumlar ve olaylar hakkında taraf olan iyi ve kötü ruhlar vardır. Her iki grup da belli derecelere ayrılarak birbirlerinden farklı konumlarda bulunurlar. Bir tarafta lânetli Şeytanın düşmanı, Hakk’ın dostu olup adından aşkla ve sevgiyle söz edilen Şahlar, üçler, yediler, kırklar, üç yüzler, ârifler, muhipler içinde düşünülen peygamberler, melekler, ehl-i beyt, on iki imam¹, evliyalar, erenler, abdallar, seyyidler, gaziler olarak

¹ On İki İmam sırayla şunlardır: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer-üs-Sadık, Musa Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Takı, Ali Nakî, Hasan Askeri, Muhammed Mehdi.

“güruh-ı naci”² vardır. Pir Sultan Abdal’ın deyişlerinde adı çok sık geçen kutlu şahıslar, Alevi-Bektaşî tarikat geleneği içerisindeki mertebe sıralamasına göre önem kazanırlar. Bu geleneğe göre evreni bir kutbun ve ona bağlı iki kişinin -ki bunlar üçleri meydana getirir-, bunlardan sonra gelen yedilerin, kırkların ve en sonra gelen üç yüzlerin yönettiğine inanılır. Söz konusu kişiler tasavvuftaki şeriat, tarikat, marifet ve hakikat kapılarından, mertebelerine göre geçiş yapmışlardır. Dört kapının her birine bağlı on makam, kırkları meydana getirir. Kırkların başı ise Hz. Ali kabul edilir.

Bir nevi Cennet mahiyetindeki idealize edilmiş dünyanın bu kutlu şahıslarının karşısında, Hakk’ın düşmanı, lânetli şeytanın dostu olan; Muaviye, Yezit, Mervan, Mülcemoğlu, Şimîr, Firavun, Nemrud, Hızır Paşa gibi zalimler ve çoğu zaman bu gruptan olan müftüler, valiler, kadılar, paşalar, sultanlar ve gönül gözü kör sofular yer alır. Işık âleminin lideri “Şah” veya “Mehdi” iken, zulmet âleminin lideri Yezit’tir. Her dönemin bir “Şah’ı/Mehdi”si ve onun yanında duran Hak dostları olduğu gibi yine her dönemin bir Yezit’i ve onun zalim yandaşları vardır. Dünyaya gelecek olan Mehdî ile Deccal da bu iyi-kötü mücadelesinde son halkayı temsil ederler. Pir Sultan deyişleri daima iyi olan ile kötü olanın zıtlığını göstermeye dayalı olarak kurulur. Bu deyişlerde “Hz. Ali ve on iki imam eski Türklerdeki Ülgen Ataya ve oğullarına Yezit ise Erlik’e karşılık gelmektedir.” (Yörükân, 2005: 95)

Kendisi, yaşadığı toplum, inananlar ve bütün dünya için bir kurtarıcı beklemekte olan Pir Sultan Abdal’ın deyişlerinde “gel, yetiş, medet, mürvet/mürüvvet³, kerem, dertli, derman, tabip, dert, çare, imdat, merhem”, en çok geçen sözcüklerdir. Bunlarda Yezitlerin zulmüne karşı Şahlardan, ölmüş ya da yaşayan erenlerden, Muhammed peygamberden ve diğer peygamberlerden, Şah-ı Merdan Ali’den, Hz. Hüseyin’den ve diğer imamlardan, Hacı Bektaş Veli’den, Bozatlî Hızır’dan, Şah Seyit Ali ve Şeyh Hasan gibi Alevi-Bektaşîliğin ünlü gazilerinden/erenlerinden ve “arşî kürsî cüml’alemi yaradan”dan sık sık aman dilenir. Pir Sultan Abdal aşağıdaki deyişinde, hem Muhammed’ten hem Ali’den hem de erenlerden iyilik isteğinde bulunmaktadır:

Ak gül Muhammed’in terinden

Kerem Muhammed’den mürvet Ali’den

Pir Sultan’ım böyle gördük uludan

² “Kurtulmuş topluluk” anlamına gelir. Hz. Muhammed ümmetinin yetmiş üç parçaya ayrılacağını, içlerinden yalnız birinin yani “Güruh-ı Naci”nin kurtulacağını, öbürlerinin cehenneme gideceğini söylemiştir.

³ Yiğitlik, mertlik, iyilikseverlik, cömertlik.

Bin kânım var bir mürüvvet erenler (Avcı, 2006: 648)

Pir Sultan'ın deyişlerinde ideal toplum düzenini kuracak insan tipi ahdinde duran, mert olandır. Ama toplum din ve inanç konusunda bile çıkarına göre hareket eden ikiyüzlü insanlarla doludur. Erenler bu türden insanlara karşı kahredici olabilirler:

Yürü bre yürü yoldan dönücü

Erenlerin kahrı üstüne olsun

Uğrasın boynuna Şah'ın kılıcı

Erenlerin kahrı üstüne olsun (Avcı, 2006: 613)

Pir Sultan Abdal animizm kaynaklı inanç sistemlerindeki iyi ve kötü ruhlara benzer şekilde Şahlar-Yezitler zıtlığını son derece belirgin kıldığı deyişlerinde, “Şah” kimliği taşıyan kutlu şahısların karşısında duran Yezit'e ve Yezitlere düşmanlığını her zaman açıkça ortaya koyar. Kendini Hüseyinî ve Alevî olarak tanıtan, inançları uğruna canını veren bir mümin olan Pir Sultan, asla Yezitlerden korkmaz. Onlarla mücadeleden hiçbir zaman çekinmeyeceğini, bu yolda canını ortaya koyacağını, Şah-ı Merdan Ali'nin yolundan ayrılmayacağını belirtir. Aşağıdaki dörtlükte öyle coşar ki âdeta bir mahşer manzarası çizer ve Yezit'in kanının intikam duygusuyla, kendi kanının ise Ali aşkıyla dökülmesini istediğini söyler:

Sûr çalınsın, halk çekilsin

Yezit meydana yıkılsın

Senin aşkınla dökülsün

Kanım hey Murtaza Ali (Avcı, 2006: 478)

Tanrı'nın adaletine inanan Pir Sultan, O'nun Yezitlere ve müminlere neyi lâayık gördüğünü bilmektedir. Çünkü her şeyin üstünde düşünen akıllı bir ruh vardır. Arkaik dönemde kötü ruhların yer altı âlemine gönderildiklerine inanılması gibi, Pir Sultan'a göre de Yezitler hak ettikleri cezaya mutlaka çarptırılacaklardır:

Yezid'e verildi cevri ile cefa

Mümine verildi zevk ile sefa

Bunda inanmazlar sözünüz hava

Yalan gerçek ile gözlenmeyince (Avcı, 2006: 415)

Pir Sultan deyişlerinde “Şahlar” şeklinde bir ifade kullanılmaz, “Şah” kimliği taşıyan her bir şahıstan tek tek söz edilirken “Yezitler” ifadesi çok sık görülür. Bunun nedeni Şahların birbirlerinin bedenlerine girebilme kerametlerine karşılık Yezitlerin böyle bir keramete sahip olmamaları ama Yezitlik ruhunun da iyiliğe karşı her zaman var olmuş ve olacak olan kötülük gibi yaşamasıdır. Bu anlatım değişikliğinin nedeni iyi ve kötünün mücadelesi vurgulanırken Yezitlerin şahıs olarak hiçbir değer taşımadıklarının da hatırlatılmak istenmesidir. Pir Sultan için Yezit’ten kurtuluşun bir tek yolu vardır. O da eli Zülfikârî Ali’nin kendisine inananlarla birlikte savaşmasıdır. Pir Sultan “Şah”ın gelip Yezitleri ortadan kaldıracağı umudunu asla yitirmez:

Gafil olman hey erenler

Gelen Murtaza Ali’dir

Yezide bâtin kılıcı

Çalan Murtaza Ali’dir (Öztelli, 1974: 104)

Pir Sultan’daki “Şah”ın bir gün mutlaka gelip mazlumları kurtaracağı ve ideal düzeni kuracağı düşüncesi tenasüh (reenkarnasyon) inancından gelmektedir. Genel ve kaba bir tarifile, beden öldükten sonra ruhun başka bir bedene geçmek suretiyle hayatını sürdürmesi şeklinde ifade edilebilecek olan tenâsüh, bugüne dek farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Animizmin de esas unsurlarından biri olan, tarihi oldukça eskiye götürülebilen bu inanç, Hinduizmle dünyanın birçok yerine yayılmıştır. Özellikle de “tenâsühü kendi doktrininin temeli yapmış olan Budizmde” (Ocak, 2007: 184) ölen insan bedeninden çıkan ruhun daha önceki yaşantısında yaptığı iyilik ve kötülüklerden sorumlu olduğuna, buna göre ödül veya ceza anlamına gelebilecek bir şekilde alçalma ya da yükselmeye maruz kalarak yeni bir bedene sahip olacağına inanılır. Bütün bunlar insan için bir nevi arınma anlamına gelir ve gerekli olduğu için de yaşanır. “Tenasühe inanan eski filozoflara göre, ölümden sonra kemale erişmiş ruhlar kurtulur ve kudsî âleme varırlar. Fakat olgunlaşması tamamlanmamış olanlar başka varlıkların bedenlerini dolaşır, ahlakî ve ilmî bakımdan nihayete erişinceye kadar bir bedenden diğer bir bedene geçerler. Kemalini tamamlayınca da bedenlere bağlı kalmaktan kurtulurlar.” (İslâm Ansiklopedisi,1997) Musevîlik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi büyük dinler tarafından reddedilen bu inanca, Alevilik-Bektaşılık gibi İslâmî bazı tarikatlarda canlı bir şekilde rastlanmaktadır. Hz. Ali’nin farklı insanların bedenlerinde yaşadığını, varlığını sürdürdüğünü anlatan birçok Alevi-Bektaşî nefesi vardır. Bu kültürün önemli şahıslarından ve

yedi büyük şairinden biri olan Şah İsmail Hatayî'nin⁴ aşağıdaki deyişinde söz konusu durum açıkça görülmektedir:

Hataî'yem al atluyam

Sözü şekkerden datluyam

Murtaza Ali zatluyam

Gaziler deyin şah menem (Memmedov, 1966: 380)

Şah İsmail Hatayî, Pir Sultan ve Kul Himmet'in Yıldız dağında buluşup dem-devran geçirdiklerini, hal diliyle muhabbet ettiklerini belirleyen, Kul Himmet'in köyü Varzıl'da İrfan Çoban'ın derlediği anlatı (Kaygusuz, 2007), tenasühün halk söylencelerine de yansımış şeklidir. Söylencede Hz. Hüseyin, Hz. Hasan ve Hz. Ali'nin Kul Himmet, Pir Sultan Abdal ve Şah İsmail'in donlarında bir araya getirilmiş olmaları elbette tesadüfî değildir. Bu durum Alevi-Bektaşî kültüründeki çok derin bir inancın göstergesidir.

Alevi-Bektaşî tarikatında mücadele, bütün tarikatlarda olduğu gibi beğenilmeyen mevcut düzenin ve durumun değişimi için verilir. İdeal dünyanın lideri farklı kimliklerde ortaya çıkabilen “Şah”tır. Bazen Hakk, bazen Muhammet, bazen Ali, bazen de Ali'nin soyundan gelen on iki imamlardan ve diğer kutlu şahıslardan biri olan “Şah”, çoğu zaman inanç gereği “Mehdi” kimliğiyle özdeşleşir. Alevi-Bektaşîler Hz. Muhammed'in bir hadisinde sözünü ettiği Hz. İsa ile buluşacak, yeryüzünde fitne ve bozgunculuk çıkararak şeytanî bir düzen kurmaya çalışacak olan Deccal'ın hakkından gelecek; tüm dünyaya barış, adalet, bolluk, huzur, mutluluk ve refah getirecek olan “Mehdi”nin son imam Muhammed Mehdi olduğuna inanırlar. Bu nedenle Alevi-Bektaşîlerce son imama “Mehdi-i Muntazar” (Beklenen Mehdi) denir. “Mehdi” kavramı da “Şah” kavramı gibi geçişken özelliğe sahip bir ruh olarak düşünülür. Bu nedenle Pir Sultan deyişlerinde “Mehdi” de aynen “Şah” gibi arzulanan ideal toplumun lideridir:

Kırk yılın başında bir nur doğuyor

On'ki İmam Mehdi ile geliyor

Düldül eğerlenmiş Ali biniyor

On'ki İmam Mehdi ile geliyor (Avcı, 2006: 92)

⁴ Diğerleri; Nesimî, Fuzulî, Pir Sultan, Kul Himmet, Yeminî, Viranî'dir.

Şah-ı Merdan Hz. Ali'nin kimliği, Alevi-Bektaşî kültüründe kutlu sayılan birçok kişiye taşınmıştır. Aşağıdaki deyiş Hz. Ali'nin beden bakımından değişken olan kimliğini vermesi açısından önem arz eder:

Münkirin gıdası Hak'tan kesildi

Nesimi yüzüldü Mansur asıldı

Dünya yedi kere doldu eksildi

Dolduran Ali'dir dolan Ali'dir (Avcı, 2006: 682)

Tarikatın serçeşmesi Hacı Bektaş Veli de çoğu zaman içinde başka ruhlar taşır:

Şahların şahısın, zât-ı Ali'sin

Her ilmin kânısın, şah-ı velisin

Abdal Musa kendi Kızıl Deli'sin

Abdalların başın der Hacı Bektaş (Öztelli, 1974: 196)

Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde tarikat ulularının insan dışındaki varlıkların kılığında görünebilme kerametleri meselesi de önem arz eder. Don değiştirme (metamorphose) adı verilen bu anlayış, arkaik kültür insanların dünyayı ve evreni algılama şekliyle uyum göstermektedir. Arkaik kültür insanı ruhun geçici bir şekilde canlı ya da cansız başka varlıkların bedenlerini mekân tutabileceğine, bunun için ölmenin şart olmadığına inanmakta idi. Alevi-Bektaşî kültüründe erenlerin özellikle menkıbelerde geyik ve kuş şekline girdikleri görülür. Pir Sultan Abdal deyişlerinde bu motife Hacı Bektaş Veli'nin güvercin donuna girmesi şeklinde sıkça rastlanır:

Yalancı dünyanın varın getiren

Zemheride gonca güller bitiren

Güvercin donuna girmiş oturan

Hünkâr Hacı Bektaş Veli kandedir (Avcı, 2006: 670)

Pir Sultan Abdal'ın aşağıdaki deyişte kendisinin dağda geyiklerle gezdiğini söylemesi de bu açıdan ilginçtir:

Haberim duyarsın geyikler ile

Yaramı sararsın şehidler ile

Kırk yıl dağda gezdim geyikler ile

Dost senin derdinden ben yana yana (Boratav-Gölpınarlı, 1943: 123)

Arkaik toplumlarda ölümden sonra insan ruhunun hayvan, bitki ya da cansız varlıkların bedenine girme nedeni ödül ya da cezadır. Pir Sultan deyişlerinde ise don değiştirme çoğunlukla keramet sahibi insanlar için söz konusudur. Ancak deyişlerde koyun, geyik, at, aslan, güvercin, bülbül gibi olumlu bir atmosfer yaratan hayvanlara karşılık kurt, baykuş, yılan, zağ (kara karga), hımar, kelb gibi olumsuz bir atmosfer yaratan hayvanların adları çok sık geçer ki bunların olumluları çoğu zaman ulu bir zatın geçici donu olur.

Alevi-Bektaşî kültüründe önemli yeri olan devir nazariyesinin de animizm denilen ilkel inancın esaslarıyla uygunluk arz ettiği belirtilmelidir. Allah'tan gelip Allah'a dönme bilincini işleyen devriye adlı şiirlerde insan çoğu zaman doğumdan önceki ve ölümden sonraki evreleriyle -yani yaratılış ve yaratıcıda yok oluş süreçleriyle- ele alınır. Ruhun cisimler, bitkiler ve hayvanları dolaştıktan, böylece belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra insan bedeninde yer bulabildiği, Tanrı'ya yakınlığına göre bir makam sahibi olduğu ve en son noktada fenafillah noktasına ulaştığı anlatılır. Animizm esaslı bazı inanç sistemlerinde beden ölümünden sonra olgunlaşmamış halde bulunan insan ruhunun devriye nazariyesindeki benzer şekilde cisimleri, bitkileri ve hayvanları dolaşarak kemale erdiği görülür. Devriyelerdeki ruhun başka varlıkları dolaştıktan sonra insan bedenine sahip olabildiği ve insan olmayı başardıktan sonra yine kemal mertebelerinden geçerek Tanrı'da yok olabildiği görüşü söz konusu ilkel inançlarla kaynaşmış bir tasavvuf anlayışının sonucudur. Çünkü devriye nazariyesi bir ucuyla Tanrı'dan gelip Tanrı'ya dönme görüşüne ilmek atarken, diğer ucuyla Şamanizm ve Budizmdeki ruhun olgunluğa varma aşamalarıyla ilgi kurar. Bu yönüyle devriyeler varlığın bütünlüğüne, bütün varlıkların etkileşim içinde olduğuna ve birliğin Tanrı'da mümkün olduğuna vurgu yapar.

Anadolu Aleviliğindeki “Hak-Muhammed-Ali” anlayışı da varlığın bütünlüğünün üç kelimeye indirgenmiş şeklidir. Alevilerde Hakk'ın yanında duran her kişi Hak-Muhammed-Ali ayrılmazlığı anlayışına göre hareket eder. Zaten Alevi-Bektaşî geleneğindeki insanın yaratılışına dair inançlar da bu bütünlük ve ayrılmazlık anlayışına göre düzenlenir.

Pir Sultan Abdal'ın insanın geçirdiği aşamaları devriye nazariyesine bağlı olarak irdedelediği şiirleri bulunmaktadır. Aşağıdaki deyişte onu Tanrı'nın yaratması sürecinden başlayarak ele almaktadır:

Kur'an yazılırken arş-ı Rahman'da

Kudret katibinin elinde idim
Güller açılırken kevn ü mekânda
Bülbül idim gonca gülünde idim

Evvel Cebrail'in ilk keliminde
Kırklar meclisinde aşk meydanında
Muhammed Ali'nin sır keliminde
Nihan söyleşirken dilinde idim
Kırklar arş üstünde kurdular cemi
Muhabbet halk olup sürdüler demi
Balçıktan yarattı Allah Ademi

Ben ol vakit anın belinde idim (Avcı, 2006: 550)

Pir Sultan Abdal'ın “sen” ve “ben” olmak üzere, çoğu zaman var olan ve yok eden özellikteki iki kişi üzerinden, zamanın doğuma ve ölüme dayalı olarak ilerlediği düşüncesi üzerine kurulu; her bir dörtlüğünde “bülbül-yanıl alma, yanıl alma-gümüş çövmen⁵, gümüş çövmen-darı, darı-keklik, keklik-sulusepken, sulusepken-deli poyraz, deli poyraz-ulu hasta, ulu hasta-Arizail, Arizail-cennetlik kul” kavramları arasındaki ilişkiyi ele aldığı, bir zinciri andıran deyişinde ilk dokuz dörtlükte daha çok zıtlığa ve yok oluşa dayalı bir etkileşim söz konusu iken son dörtlükte birliğe varılır:

Sen bir cennetlik kul olsan

Cennete girmeye gelsen

Pir Sultan üstadın bulsan

Bilece girsek ne dersin (Fuat, 2001: 49)

Ruhun ve maddî varlığın tekâmülünü anlatan devriyeler, hulul fikrini de içerebilir. Tenasühe benzeyen hulul (enkarnasyon), yaratıcının özelliklerinin yarattıklarına geçmesi ve Tanrı'nın insan şeklinde görünmesi anlamına gelir. Arkaik toplumlarda ölen insan bedeninden çıkan ruhun hor görülerek yer altı âlemine kovulması ve cezalandırılması veya kutsallaşması ve tanrılaşması söz konusudur. Eski Türklerde de ata ruhlarına bağlı olarak gelişen onları

⁵ Yemiş toplamak için kullanılan ucu çatallı değnek.

kutsallaştırıcı bir kült oluştuğunu hatırlatmak gerekir. Meseleye bu şekilde insanın tanrısal özellikler kazanması değil de Tanrı'nın insanda zuhur etmesi noktasından bakıldığında da durum değişmemektedir. “Eski Türklerde Tanrı'nın insan şeklinde görüldüğüne dair pek çok inanç vardır. Altayların, adı olmayan bir çocuğa Tanrı tarafından ad konulmasını anlatılan Ay Mangus masalında bu inanç çok net bir şekilde görülür.” (Yörükân, 2005: 97) Kağanların Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olarak görülmesi de aynı bakış açısının sonucudur. “Tanrı'nın insan sûretinde görünebileceğine dair aslında Şamanist kökenli olan bu motife, Anadolu Alevileri arasında akaid ve ilmihal kitabı vazifesini gören meşhur İmam Cafer Buyruğu'nda da rastlanır.” (Ocak, 2007: 161) ki bu inanç Animizmin varlığı bütün olarak algılama anlayışına uygun düşer.

Pir Sultan şiirlerinde âlemin özü olarak kabul edilen Hz. Ali, animizmi hatırlatacak ölçüde tanrısal özelliklerle de ortaya çıkar. Bunlarda Ali âdeta Tanrı'nın nurunu âleme yansıtan bir prizmadır. Allah, Ali ve âlem bu yüzden ayrılmaz bir bütündür. Pir Sultan yalnızca Alevi-Bektaşilerin değil, bütün Müslümanların çok büyük sevgi duyduğu Ali'yi, birçok yerde kutlu bir şahıs olmaktan öte Tanrı'nın kendisi olarak değerlendirir. Ali'ye duyulan sevginin büyüklüğü Tanrı ile bir olması sonucunu verirken, varlığın bütünlüğünü de sağlar:

Gâfil kaldır şu gönlünden gümânı

Şu mülkün sahibi Ali değil mi

Yaratmıştır on sekiz bin âlemi

Kısmetini veren Ali değil mi (Avcı, 2006: s. 488)

Aşağıdaki deyişte de Ali-Allah birliği vurgulanmaktadır:

Bir ismi Ali'dir bir ismi Allah

Bunda inkâr yoktur hem vallah billah

Şükür birliğine dedim eyvallah

Ben Ali'den gayrı alâ görmedim (Avcı, 2006: 548)

Pir Sultan Abdal'ın deyişleri sembollerle örülü tutarlı ve sistematik bir düzene sahiptir. Deyişlerin doğru çözümlenebilmesi için öncelikle çoğunluğu birbirinin zıttı olan ama aynı düşünce etrafında gelişen bu semboller dairesinin analiz edilmesi gerekir. Hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar deyişlerde genellikle birer sembol olarak teşhis ve intak sanatları ile

birlikte kullanılmış olmasına rağmen belki bunun bir devamı olarak animizm anlayışını hatırlatacak derecede canlı düşünülmüşlerdir. Animizmin en önemli esaslarından biri olan her varlığın canlı addedilmesi düşüncesi; öldükten sonra ruhun varlığını devam ettirdiği, bu ruhun başka varlıklara geçtiği ve insanı olumlu ya da olumsuz yönde etkileme gücüne sahip olduğu inancından doğmuştur. Animizmde olduğu gibi Pir Sultan deyişlerinde de ilk olarak ata ruhlarının ve ikincil olarak da doğadaki unsurların büyük önem arz etmesi ve bunların yine animizmde olduğu gibi birbirleri ile ilişki içerisinde olduklarına dair ipuçları bulunması rastlantı sayılamaz. Deyişlerde çok fazla belirginleşmemiş olsa da her varlığın bir ruhu olduğu görüşünün zaman zaman varlığını hissettirmesi, bu nedenle üzerinde durmaya değer bir konudur.

Tabiat eski Türklerde, iyilik ve kötülük yapabilme özelliklerine sahip gizli güçleri barındıran, kutsallığı olan bir kavram idi. Bu nedenle de uzun bir dönem Gök Tanrı'ya inanan ama bunun yanında atalara ve tabiata da bir kült derecesinde bağlı olan bu millet için dağlar, ağaçlar, kayalar, sular ve hepsinin üstünü örten gök son derece önemliydi. Bu özellik Alevi-Bektaşî kültüründe de net bir şekilde görülür. “Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli'deki menkıbelerin birinde aslana binip yılanı kamçılıyarak Hacı Bektaş'ın ziyaretine gelen Seyyid Mahmud Hayrani'ye karşı Hacı Bektaş'ın, kızıl bir kayaya binerek karşılamaya çıktığı ve kayayı uzunca bir süre yürüttüğü hikaye edilir.” (Artun, 2007).

Pir Sultan Abdal deyişlerinde doğayı bütün unsurlarıyla bulmak mümkündür. Güvercin, tuti-dudu-papağan, bülbül, baykuş, güvercin, turna, şahin, doğan, baz, kumru, kuğu, kaz, keklik, suna, serçe, anka, hüma kuşu, pervane, kuzgun, arslan, koyun, koç, kuzu, kurt, aslan, geyik, at, öküz, hımar-merkep, yılan, maral, zâğ⁶, kelb, balık, horoz, arı, sinek, deve, ceran, ejderha, gibi hayvanları; gül, nar, elma, ardıç, sümbül, ayva, turunç, nar gibi bitkileri ve tambur/tanbura, kandil, mum, çerağ, şem, kement, post, dolap, köşk, kubbe, hezen, yol, el, dağ, pınar, ab-ı zemzem, âb-ı hayat, çeşme, serçeşme, kevser, derya, hâr, bade, mey, dolu, engûr şerbeti⁷, gece, yıldız, ay, nur, dükkân, şar, pazar, muallak taşı, taç, dâr, ağaç, don, Kâbe gibi varlık ve sembol kavramlarıyla; Kerbelâ, Kazova, Erdebil, Şam, Horasan, Urum gibi önemli yerlerin dahil olduğu bu çok canlı doğa animizmdeki dış dünyaya bakış tarzını andırır.

Başta dağlar olmak üzere yüksek yerler eski Türklerde ibadet için en ideal yerlerdi. Deyişlerinde Yıldız Dağından, Tanrıdağ'dan, Tur Dağı'ndan ve Kaf Dağı'nda oldukça fazla

⁶ Kara karga

⁷ Şarap ve rakı

söz eden Pir Sultan, aşağıdaki deyişte bu eski tapınma şeklini andırırçasına erenlerin nazargâhı olarak gösterdiği Yıldız Dağında dâra durduğunu söyler:

Yıldız Dağı derler çıktım bir yere

Anda pîrim nazar etti bizlere

Elimi bağlayıp durmuşum dâra

On'ki İmam Şah-ı Merdan diyerek (Avcı, 2006: 122)

Aşağıdaki deyişte dağların ve atların canlılığı bilinçli olma derecesinde vurgulanmıştır:

Karşı karşı karlı dağlar

İndi Şah'a secd'eyledi

Mülk iyesi ulu beyler

İndi Şah'a secd'eyledi

...

Yer yüzünde biten otlar

Cana kıyar koçyiğitler

Ala gözlü arap atlar

İndi Şah'a secd'eyledi (Avcı, 2006: 85)

Kazova, Sarıkaya ve Kırklar Yaylası da Pir Sultan'ın sözünü ettiği yer isimleridir. Şair bazen cezbe halini yaşamak için âdeta Kırklar Yaylasını tercih eder ve bunun için oraya çıkar:

Çıktım Kırklar Yaylasına

Çağırdım uçler aşkına

Yüzümü yerlere sürdüm

Yediler kırklar aşkına (Avcı, 2006: 425)

Buradaki yaylanın adının Kırklar Yaylası olması da eski Türk inançlarındaki tabiat unsurlarına özellikle de dağlara kutsallıkları nedeniyle özel adlar verme -Tanrı Dağları gibi- geleneğinin devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Yaşamın ve ebediliğin timsali olan ağaç, diğer Alevi-Bektaşiler tarafından olduğu gibi Pir Sultan tarafından da önemsenen bir tabiat unsurudur. Alevi-Bektaşî kültüründe çoğunlukla adak ağacı olarak kutsallık atfedilen ardıç, Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde de önemini belli eder. Şairin tanburasına seslendiği ve onu kişileştirdiği şu dizelerde ağacın kursallığı İslâmî öğelerle birleştirilerek açıkça belirtilmiştir:

Öt benim sarı tanburam,
Senin aslın ağaçtandır,
Ağaç dersem gönüllenme,
Kırmızı gül ağaçtandır.

Ali Fatma'nın yari,
Ali çekti Zülfikar' ı,
Düldül atının eğeri,
O da yine ağaçtandır (Fuat, 2001: 60)

Hz. Muhammed'in Miraç gecesi göğe yükselirken üzerine bastığı taşın kendisiyle birlikte yükselmesi ve peygamberin onu durdurması sonucu havada asılı kaldığına inanılan "muallak taş" da deyişlerde âdeta bir şahıs gibi canlı düşünülür:

Allah'ın ansa da ağlasa kişi
Akıtsa gözünden kan ile yaşı
Havaya çekildi muallak taş
Muhammed miraca varaldan beri (Fuat, 2001: 130)

Cennette bulunup suyu tatlı bir ırmak olduğuna inanılan "Kevser" Alevi-Bektaşilerce ayn-i cemde içilen şerbet için kullanılır. Deyişlerde suyun kaynağı, tarikatın kurucusu, tarikat ulularının en ulusu anlamında "pınar, serçeşme" gibi kelimeler de Hacı Bektaş Veli için kullanılan ifadelerdir.

Kendilerinden kutsallıkları ve çok özel nitelikleri nedeniyle birer şahsiyet gibi bahsedilen Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye armağan ettiği Düldül ve Zülfikâr'ın deyişlerde sık sık yer aldıklarını hatırlatmak gerekir. Pir Sultan'da Düldül'den başka hayvanları da insan gibi düşünme motifi vardır. Kuzusunu kaybeden, âhıyla Hz. Muhammed'i, Ali'yi, Fatma

Anayı ağlatan koyunun sembolik öyküsünün anlatıldığı aşağıdaki deyiş bunlardan biridir. Zaten koyun/koç, Alevilerde kutsiyet ifade eden önemli bir hayvandır:

Kerbelâ çölünden bir koyun geldi

Kuzum diye meleyüben ağladı

Koyunun sadası bağrımı deldi

Yürekteki yaraların dağladı (Korkmaz, 2005: 102)

Pir sultan deyişlerinde çok eski zamanlarda ortaya atılan dünyanın bir öküzün boynuzu üstünde durduğu inancı göze çarpar. Ona göre sarı öküz salın, sal balığın, balık deryanın, derya ikrarın, ikrar imanın üzerinde durmakta ve Tanrı kudretine dayanmaktadır. Öküz, Pir Sultan deyişlerinde dünyanın bütün yükünü taşıyan bir semboldür. Aşağıdaki deyişte koyun gibi konuşmasa da şahsiyet sahibi biri gibi düşünülmüştür.

Dağdan kütür kütür hezen indirir

İndirir de ateşlere yandırır

Her evin devliğin öküz döndürür

İrençberler hoşça tutun öküzü (Fuat, 2001: 45)

Pir Sultan Abdal deyişlerinde doğadaki iyi ve kötü ruhları temsil edencesine birbirine zıt görünen koyun-kurt, bülbül-şahin, gül-hâr gibi hayvanlardan veya tabiat unsurlarından söz edilir. Ayrıca bunlarda çoğu zaman insan ruhuna benzer ruhlar taşıyan gül ve bülbül de canlılığı anımsatacak derecede bazen birlikte bazen ayrı ayrı dillenir, birer kimliğe kavuşurlar. Pir Sultan kimi zaman Ali için dertlenen bir bülbül, kimi zaman ise gülün kendisi olur:

Coşma deli gönül coşma

Coşup da kazanda taşma

Üç yüz altmış tane çeşme

Serçeşmenin gülü benim (Balım, 1957: 67)

Türk kültüründe özellikle de Alevi-Bektaşî kültüründe çok özel bir anlamı olan turna, Hz. Ali'nin gelişini simgeleyen haber taşıyıcı özelliği ile Pir Sultan deyişlerinde en sık geçen kuşlardan biridir:

Karlı dağlar aşar aşar gelirsin

Ali'den bir haber verin turnalar

Ben dertliyim dermanımı bilirsin

Ali'den bir haber verin turnalar (Avcı, 2006: 624)

Pir Sultan doğadaki bitkileri de insanlar gibi düşünür:

Sordum sarı çiğdeme

Yer altında ne yersin

Ne sorarsın hey derviş

Kudret lokması yerim (Fuat, 2001: 56)

Pir Sultan deyişlerinde cansız nesnelere canlı addedildiğine de rastlanır. Bu nesnelere içerisinde özellikle dolap, dönüşü ve inlemesi yönüyle tasavvufî anlamda bir sembol olması bakımından da önemlidir. Şair kimi zaman Ali'den ayrı düşmenin kendisine verdiği acı yüzünden dolapla özdeşlik kurar:

Ali Ali deyi ne inilersin

İnilersin dolap derdin ne senin

Sen de benim gibi yardan m'ayrıldın

İnilersin dolap derdin ne senin (Fuat, 2001: 64)

Pir Sultan tek tek öğeleri olduğu gibi dünyayı da bir bütün olarak canlı düşünür:

Yürü bire yalan dünya

Yalan dünya değil misin

Hasan ile Hüseyin'i

Alan dünya değil misin (Korkmaz,2005:109)

SONUÇ

Bütün bu anlatılanlar sonucunda şunları söylemek mümkündür: Anadolu'daki Alevi-Bektaşî kültürü Şiîlikten etkilenmiş olsa bile, İslâm öncesi dinlerden kalan inançların özelliklerini daha fazla gösteren bir kültür mozayikine sahiptir. İnsanlığın en eski inanç sistemi olduğu tahmin edilen animizmin ana öğelerinin Alevi-Bektaşî kültürü içerisinde yetişen Pir Sultan Abdal'ın deyişlerine; yine animizm temelinde gelişmiş, Türklerin uzun bir süre benimsemiş oldukları Şamanizm ve hatta bir dönem kabul ettikleri Budizm ve Maniheizm aracılığıyla geçmiş olmaları dikkati çekmektedir. Animizm ve onu takip eden

Şamanizmdeki ruhun sonsuz olması, bedeni geçici olarak terk edip başka varlıkları mekân tutabilmesi, ölüm olayından sonra yok olmayıp kendisine derecesine göre başka bedenler bulabilmesi, dünya ile ilgisini koparmayarak yaşayanlar üzerinde olumlu veya olumsuz etkilerde bulunabilecek güce sahip olabilmesi ve iyi ruhların ışık âlemine, kötü ruhların ise karanlıklar âlemine ait olduğuna inanılması gibi özellikler Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde karşılığını bulmaktadır.

Söz konusu deyişlerde Alevi-Bektaşî kültüründeki kutlu şahısların yaşarken geçici olarak don değiştirebildikleri, öldükten sonra ideal bir düzen kurmak ve âdil bir dünya yaratmak için bir başka ulu kişinin bedeninde “Şah” veya “Mehdi” kimliği ile yeniden dünyaya gelebildikleri, mazlumlara yardım edip zalimlere kahredebildikleri görülür. Bunların yanında iyiliği temsil eden “Şah”ın ve kötülüğü temsil eden Yezit'in mücadelesi üzerinde özellikle durulması, diğer insanların da hem yaşarken hem de öldükten sonra bu iki kişiye göre değer kazanması ve bu mücadelenin hem maddî âlemdeki hem de soyut olan öte âlemdeki sonucundan özellikle bahsedilmesi arkaik kültür insanların ruhlarına bakış açısı ile birebir örtüşmektedir. Ayrıca ilkel dönem animizmindeki her varlığın insan ruhuna benzer bir enerji taşıdığı inancı; Pir Sultan deyişlerinde bütün varlıkları canlı olarak düşünme, insan ve doğayı bir bütün olarak algılama biçiminde kendisini gösterir.

Yalnızca Pir Sultan deyişlerinde karşımıza çıkmayıp Alevî-Bektaşî çevrelerinde daha yoğun olarak görülebilmekle birlikte Sünnî çevrelerde de rastlayabileceğimiz bu özellikler, eski Türklerin inançlarında önemli yeri olan “atalar kültü”nün ve “tabiat kültleri”nin bugüne yansıyan sonuçlarıdır. Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde bu kültlerin canlılığını devam ettirmesi, onun ve sembolü olduğu Alevi-Bektaşî kültürünün eski Türk kültür ve inançlarına yakınlığını ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- ARTUN, Erman. (2007). “Türklerde İslâmiyet Öncesi İnanç Sistemleri”. <http://turkoloji.cu.edu.tr>. 15. 08.2007.
- AVCI, Ali Haydar. (2006). Osmanlı Gizli Tarihinde Pir Sultan Abdal. İstanbul: Noktakitap.
- BALIM, Ali. (1957). Pir Sultan Abdal, Hayatı ve Şiirleri. Ankara: Emek Basım-Yayınevi.
- BORATAV, Pertev Naili - GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1943). Pir Sultan Abdal. Ankara: Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet. (1997). Felsefe Sözlüğü. Ankara: Ekin Yayınları..
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi -Cilt 3-. (1976). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- DOĞRUL, Ömer Rıza. (1947). Yeryüzündeki Dinler Tarihi. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

- FREUD, Sigmund. (1999): Dinin Kökenleri (Totem ve Tabu, Musa ve Tektanrıcılık, Diğer Çalışmalar). Çev: Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayınları.
- FUAT, Memet. (2001). Pîr Sultan Abdal Yaşamı Sanatçı Kişiliği Yapıtları. İstanbul: YKY.
- İslâm Ansiklopedisi -12/1 Cilt-. (1997). M.E.B. Yayınları
- KAYGUSUZ, İsmail. (2007). “Kalender Çelebi, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Şah İsmail Hatayi İlişkileri Üzerine”. <http://www.alevikonseyi.com>. 10.08.2007.
- KORKMAZ, Esat. (2005). Pir Sultan Abdal, Üçüncü Ölmem Bu Hain. İstanbul: Alev Yayınları.
- MEMMEDOV, Azizaga. (1966). Şah İsmail Hataî-Eserleri -Cilt 1-. Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı.
- Memo Larousse 1. (1991). İstanbul: Aydın Kitaplar.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (2007). Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZTELLİ, Cahit. (1974). Pir Sultan Abdal -Bütün Şiirleri-. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- URAZ, Murat (1967). Türk Mitolojisi. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya. (2005). Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm. Ankara: Yol Yayınları.